

Jadwiga Kozłowska-Doda

DOI:10.31648/apr.4791

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7567-178X>

y.kazlouskaya-doda@poczta.umcs.lublin.pl

Да гісторыі ўжывання слоў *талерантнасць*, *памяркоўнасць* і *цярылівасць* у беларускай мове. Дыяхранічны аспект

Слова *талеранцыя* нібы паўлін напоўніцу засвяціла сваімі пёркамі адно ў эпоху Шушкевіча. Беларускі народ, які адрадіў дзяржаўнасць, быў, відавочна не самым вядомым, не самым багатым і шчаслівым, але затое самым, самым талерантным. Слова *талеранцыя* было занадта прыгожае і занадта выгоднае і таму пачало ўжывацца направа і налева, з сэнсам і без яго. Слова сталася паступова візітнай карткаю маладога Беларускага дзяржавы і, як шмат хто спадзяваўся, пропускам у сям'ю вольных еўрапейскіх народаў.

Але гэтага не адбылося, і слова так надакучыла, што і яно само, і ягоны змест пачалі выклікаць лёгкую агіду.

[Бабкоў Ігар. 2000. *Талеранцыя. Слоўнік Свабоды*. «Arche» № 7 (12): 175]

Ідэі талерантнасці, пра якія сёння шмат гаворыцца ва ўсім свеце,¹ не чужыя і беларускай супольнасці. Падчас апошніх дзесяцігоддзяў слова *талерантнасць* досыць часта трапляла і трапляе на вусны грамадскіх дзеячоў Беларусі і звычайных карыстальнікаў беларускай мовы: яно стала даволі частотным у публічных выступленнях, на інтэрнэт-сайтах і ў сацыяльных сетках, а таксама на старонках як школьных падручнікаў, так і публіцыстычных і навуковых выданняў. Адначасова слова выклікае рэзананс у шырокіх колах беларускай супольнасці. Беларусы, з аднаго боку, любяць гэтае слова ўжываць,

¹ Генеральная Асамблея ААН з нагоды 50-годдзя міжнароднай гуманітарнай арганізацыі ЮНЭСКО ў 1995 г. абвясціла Міжнародны дзень цярылівасці (талерантнасці), адзначаецца ён 16 лістапада. Мэта правядзення такога дня – пашырэнне ў свеце ідэяў цярылівасці і ўзаемаразумення.

з іншага, занепакоены: гэта іх рыса характару (асобы, народа) ці міф. Нас жа будзе цікавіць іншае: як слова трапіла ў беларускую мову, якія найменні замяніла (або з якімі ўжываецца як блізказначнае), што абазначае паводле слоўнікавых дэфініцый (і гэта не заўсёды раўназначна таму, што яно абазначае для карыстальнікаў мовы), хто з'яўляецца суб'ектам талерантнасці? У нарысе намі выкарыстана метадалогія кагнітыўнай дэфініцыі, распрацаваная люблінскай этналінгвістычнай школай пад кіраўніцтвам Ежы Бартмінскага [напр. Bartmiński 1988, 169–185]. У артыкуле прадстаўлены аналіз сістэмных дадзеных, якія разам з вынікамі анкетавання і тэкстамі будуць выкарыстаны ў цэласным апісанні паняцця ТАЛЕРАНТНАСЦЬ у сучаснай беларускай мове.

Назва і яе паходжанне. Назоўнік *талерантнасць* у славянскіх мовах, у тым ліку і беларускай, можна лічыць г.зв. еўрапеізмам [*Этымалагічны слоўнік...* 2010, Т. 13, 193; Długosz-Kurczabowa 2005, 498]. Ён вядомы ў заходне-еўрапейскіх мовах: ням. *Toleranz*, англ. *tolerance*, франц. *tolérance* 'тс'. Польск. устарэлае *tolerant* 'памяркоўны чалавек' (занатаванае м.ін. у г.зв. Варшаўскім слоўніку [*Słownik...* 1900–1927]) з лац. *tolerans, -ntis* 'які церпіць', ням. і англ. *tolerant*, франц. *tolérant* 'тс'.

Слова прыйшло ў беларускую мову, трэба меркаваць, праз польскую з лацінскай, лац. *tolerantia* 'цярпенне' і абазначае 'цярплінасць да чужых думак і вераванняў', дадатковае значэнне (медычны тэрмін): 'стан арганізма, пры якім страчваецца здольнасць выпрацоўваць антыцелы ў адказ на ўвядзенне пэўнага антыгену' [Булыка 1999, 449]. Яно адсутнічае ў *Падручным гістарычным слоўніку субстантыўнай лексікі*, у якім зафіксавана іншае – *терпливость (терпеливость)* 'цярплінасць', 'цярпенне', 'настойлівасць', 'адна з хрысціянскіх дабрачыннасцей, якая ўтрымлівае ў сабе лагоднасць, зычлівасць' [*Падручны гістарычны слоўнік...* 2013, Т. 2, 368]; адсутнічае слова *талерантнасць / талерантны* і ў *Гістарычным слоўніку беларускай мовы*, які адзначае наступныя формы: *терпетливый, терпеливый, терпенье, терпенье, терпеливе, терпеливе, терпливость, терпеливость, терпливый, терпели, терпящий* – семантычна ўсе словы зводзяцца да значэння 'пераносіць пакуты, непрыемнасці, несці пакаранне' [*Гістарычны слоўнік...* 2013, 33, 277–281].

У суседняй польскай мове слова *tolerancja* засведчана ўжо ў г.зв. Віленскім слоўніку, выдадзеным у 1861 г. Маўрыцыям Аргельбрандам [Zdanowicz, Bohusz-Szyszko, Filipowicz і інш. 1861], раней семантычным адпаведнікам яму была лексема *cierpliwosć*. Польскае слова *tolerancja* ў той час выступала ў значэнні 'паблаглінасць (цярплінасць), патуранне', г.зн. 'свядомае не звяртанне ўвагі на што-н., залішняя памяркоўнасць, непатрабавальнасць у адносінах да чаго-н., каго-н., пры тым, памяркоўнасць па прычыне чалавечай слабасці'.

Інакш кажучы, у польскай мове XIX ст. слова не ўжывалася як стылістычна нейтральнае, яно мела зніжаную стылістычную афарбоўку, называла паводзіны, якія лічыліся на той час ганебнымі [Długosz-Kurczabowa 2005, 499].

Пазней польская лексема *tolerancja*, як лічыць Крыстына Длугаш-Курчабова, пашырыла сваё значэнне і ў агульнай польскай мове, і як спецыяльны тэрмін. У першую чаргу, яно абазначала ‘паблажлівасць (цярплінасць) да іншых перакананняў (палітычных, рэлігійных)’ і ‘пашану ў адносінах да іншых веравызнанняў’ – *tolerancja religijna*. Узнік і шырокі спектр тэрміналагічных значэнняў (тэхнічнае, фотаграфічнае, медычнае). У першай палове XX ст. *tolerancja* выступае як блізказначнае слова да наступных: *łagodność* (*miękość, uległość, cierpliwość*); *pozwolenie* (*zezwozenie, dopuszczenie*); *spokój* (*dobroć anielska, oddanie się, wyrozumiałość*); *życzliwość* (*humanitarność, współczucie, uprzejmość*); *szlachetność* (*prawdziwa przyjaźń, stateczność*). Усе пералічаныя сінанімічныя групы маюць станоўчую канатацыю. Ад моманту другога Ватыканскага сабора (1965 г.) функцыянуе як тэрмін з галіны хрысціянскага багаслоўя са значэннем ‘прызнанне кожнага чалавека магчымым партнёрам дыялогу і чалавекам, якога жадаў сам Бог’ [параўн.: Długosz-Kurczabowa 2005, 499]. У другой палове XX ст. *tolerancja* адносіцца, – піша К. Длугаш-Курчабова, – да сферы інтэлекту са значэннем ‘паблажлівасць у адносінах да чужых поглядаў, веравызнання’, а таксама ‘паблажлівасць у адносінах да чых-н. паводзінаў’. Напрыканцы стагоддзя *tolerancja*, – працягвае даследчыца, – гэта норма бытавой сферы, якая абазначае прыманне рознага тыпу паталогіі, напр. наркаманіі, гомасэксуалізму [Długosz-Kurczabowa 2005, 499].

Слоўнікі беларускай мовы (другая пал. XIX ст.). У слоўніку Івана Насовіча, які быў першай спробай сістэматызаваць лексікаграфічныя факты «крывіцкай мовы», як называў беларускую мову сярэдзіны XIX ст. аўтар, або «белорусского наречия», як была яна названа Санкт-пецярбургскім выдавецтвам Імператарскай Акадэміі Навук, мы не знойдзем лексемы *талерантнасць*, але ў ім занатаваны словы *цярплівосць*, *цярплівы*, *цярпёны*, *цярпиво* ў значэнні «терпѣливость; терпѣливый; терпѣливо» [Насовіч 1870/1983, 688]. Чалавек спакойны выступае як *ціхамірны* (*цихомирный*), а спакойныя, неканфліктныя абставіны – як *усё ціхамірна* (*цихомирно; циха* (з паметай «нарѣчіе»): *Живуць межъ собою цихо*), супакойваць, наладжваць мір – *ціхамірыць* (*цихомириць: Цихомириць ихъ, нехай не сваруца*) [Насовіч 1870/1983, 689].

Аўтар слоўніка фіксуе таксама некалькі аднакаранёвых лексем ад дзеяслова *мѣрковаць* «соображать, съ мерами расчитывать; размерковать, размеривать, распределять», *мѣрковацьца* «разчитываться, раздѣльваться»: *памяркацыя*, *памяркаванне*, *памяркаваць*, *памяркавацца*, *памяркоўка*, *памяркоўна*,

памяркоўны [параўн. Насовіч 1870/1983, 296, 466]. Напр. *помёркованне* «соображение съ мерами, съ обстоятельствами: *Треба померкованне здзелаць, куды отдаць гэтаго сироту. Межъ нами ниякого еице небыло померковання; померковно* ‘сообразно съ обстоятельствами’: *померковно живець; померковный* ‘сообразный съ требованиємъ, обстоятельствомъ’: *померковное ведзець жищцё. Померковные дзелаець расходы*» [Насовіч 1870/1983, 466].

Кантэксты (XIX ст.). Даўно заўважана, што эфектыўным спосабам праверкі семантыкі слоў і сувязей іх з іншымі словамі (сінанімічнай, антанімічнай, гіпоніма-гіперанімічнай, тэматычнай і г.д.) з’яўляюцца фрагменты тэкстаў. Кантэксты дазваляюць выявіць не толькі формы слова, яго парадыгму, але і яго значэнне, а таксама канатацыю. Цікава прасачыць, якія словы ўжываліся ў г.зв. новай пісьмовай беларускай мове, што функцыянавала ў другой палове XIX ст. З гэтай мэтай мы звярнуліся да *Канкарданса беларускай мовы XIX ст.* [Канкарданс 2015]. Слова *талерантны / талерантнасць* у матэрыяле адсутнічае. Пацвярджаецца здагадка, што *цярпімы*, як і *цярпімасць*, таксама ў матэрыяле не занатаваны.

Разам з тым у тэкстах XIX ст. вельмі шырока прадстаўлены дзеяслоў *цярпець* (34 словаўжыванні) і вытворныя ад яго (44 словаўжыванні): *(не) сцярпець (бы) / сцярпіць* (13), *выцярпіць* (2), *пацярпець* (2), *уцярпець / уцярпіць* (6), *нацярпецца* (1), *(не)цярплівы* (5), *адцярпеўшы* (1), *сцярпеўшы* (1), *цярпючы* (1), *прыцярпець* (1), *прыцярпеўшы* (1), *цярпенне* (5), *цярплінасць* (4), *цярпёнцы* (1). Як вынікае з разгледжаных кантэкстаў, *цярпіць* суб’ект – чалавек (*я, мужык, батрак, брат, аканом, пан, жьд, стары, Васілёк, Мікітка, бедныя, работнікі, дзеткі* і г.д.), Бог (*Езус*), зборны суб’ект (*народ, маладзёш, род* ‘племя, народ’ і г.д.), аб’ект: *камень. Цярпець* можна *голад (галечу), холад, нястачу (нужду), гора, няшчасце, бяду, здзекі (катаванне)*, няволю, мукі на крыжы; лад, які каму-н. не адпавядае, з якім нехта не пагаджаецца, г.зв. «братнюю апеку», нуду. Месца *цярпення* знаходзіцца, напр.: *на зямлі, у пекле, на крыжы. Цярпець* можна напр. за веру, перакананні. *Цярпець* можна *ад вайны, маскаля, надзірацеля, пад царскім ярмом. Цярпець* можна самому або за каго-н., напр. *Бог цярпеў за нас*, г.зн. за чалавека. *Цярпенне* – гэта, з аднаго боку, негатыўнае пачуццё, супрацьлеглае *радасці, суцяшэнню*. Калі не хопіць *цярпення*, то суб’ект будзе паводзіць сябе агрэсіўна (напр. *возьме дубіну; крычыць, б’е без прычыны*); украдзе, а, вядома, не павінен і г.д. З іншага боку, гэта станоўчае пачуццё, блізкае да *міласэрнасці, спакою, згоды. Нецярплінасцю* характарызуецца моладзь, якая не хоча слухаць мудрай рады; яна ўласціва закаханаму, які спяшаецца да любай, што выглядае праз акенца свайго мілага. Гэтая *нецярплінасць*, аднак, не выклікае негатыўнай ацэнкі, таксама,

як і *нецярыплівы*, які будзе танцаваць, калі музыка «прыударыць у гуслі»; загаворыць, засмяецца, калі маўчаў, стрымліваў сябе.

Падобная семантыка ўласціва дзеяслову *зносіць* (*зносяць падаткі, да ахвотна плоцяць чыншы*) і прыметніку *зносны* (*на тоя, каб мець зносная жыцця*). Адзін раз выступіў дзеяслоў *паблажаць* (*што б мы ім большае паблажалі*). Адсутнічае ў тэкстах, сабраных у канкардансе, і прыметнік *памяркоўны*. Зафіксаваны толькі адзінкавы дзеяслоў *памяркавацца* ‘параіцца’: *яны памяркаваліся і перламі абдарылі (сірату)*. На добразычлівыя адносіны паміж людзьмі ўказваюць прыслоўі *ціха і спакойна (зажыць)*, а таксама назоўнік *ціхамір’е*, дзеяслоў *уціхамірыцца (уціхамірцеся, Ваша міласць)*, *мірыцца (будзем мы з табой мірыцца)*. Падобнае значэнне маюць прыметнікі *лагодны (лагоднымі іх назваць не можна; пастыр быў лагодны)*, *жычлівы (параім табе свацею жычліву)*, *ласкавы (каб хаця ён [ксёндз] для нас быў ласкавы і жычлівы)*.

Намі занатавана амаль дзясятак словаўжыванняў дзеяслова *спагадаць* ‘спачуваць, быць добразычлівым, праяўляць літасць’ (9), напр. *бядзе спагадае, каторыя паны спагадалі вольнасць людзям даць жадалі, людзям спагадаў*. Прыметнік *спагадлівы* і назоўнік *спагада, спагадлінасць, спагаднасць* не зафіксаваны.

Перакладныя слоўнікі першай паловы XX ст. Калі мы звернемся да часоў напярэдадні рэформы 1933 г., то заўважым, што напр. Мікалай Байкоў і Сцяпан Некрашэвіч не ўключылі ў свой *Беларуска-расійскі слоўнік* словы [Байкоў Некрашэвіч 1925]: *талерантны / талерантнасць*, адсутнічае таксама і слова *цярымы / цярынасць*. Аўтарамі падаюцца наступныя блізкія па значэнню лексемы: *зычлінасць – усердие, доброжелательство; зычлівы – усердный, доброжелательный* [131]²; *лагоднасць – кротость, мягкость; уступчивость, угодность; лагодны – мирный, спокойный; угодливый* [155]³; *мірнасць – спокойствие, согласие, мир* [170]⁴; *паважэнне – уважение* [202]⁵; *памяркоўны – сообразный, умеренный* [220]⁶; *ціхамірны, ціхамірлівы – тихий, миролюбивый, скромный* [338]⁷; *цярыненне – терпение; цярыліва – терпеливо; цярылінасць – терпеливость, терпение; цярылівы – терпеливый* [342]⁸.

² Зычліва – усердно, доброжелательно; зычлівец – доброжелатель.

³ Лагодзіцца з кім – мириться; лагодзіць – мирить, успокаивать, лагодна – тихо, мирно, кротко; снисходительно.

⁴ Мірна – тихо, спокойно, мирно.

⁵ Пávaжaць – уважать; пávaжaцца – быць уважаемым, пользоваться уважением.

⁶ Пáмяркoўнa – сообразно, умеренно.

⁷ Ціхамірнa – мирно, спокойно.

⁸ Цярынець – терпеть; цярыліва – терпеливо.

Хоць *Беларуска-рускі (вялікалітоўска-расійскі) слоўнік* Яна Станкевіча пабачыў свет у 1990 г., то трэба зазначыць, што яго аўтар пакінуў тэрыторыю Беларусі ў гады другой сусветнай вайны і з 1944 г. знаходзіўся на эміграцыі, а большасць выкарыстаных ім крыніц датуецца першай паловай XX ст. (канец XIX – да 70 гг. XX ст.). Загалоўнае слова *талераннасць* ‘терпимость’ [Станкевіч 1990, 1149] выступае са спасылкай на *Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік* Максіма Гарэцкага, выдадзены ў 1921 г., у якім зафіксавана форма *талерантнасьць – терпимость* [Гарэцкі 1921, 230]⁹, варта заўважыць, што Я. Станкевіч рэдагаваў названы слоўнік. Апошні ў дэфініцыі прыслоўя *памяркоўна* спасылаецца галоўным чынам на Насовіча і яго працу, амаль поўнасю паўтараючы азначэнне, пра якое больш падрабязна ўзгадваўся раней. Акрамя таго, Станкевіч падае прыметнік *памяргоўны* ‘уступчивый, сговорчивый’, можна меркаваць запісаны аўтарам, а пры ім знаходзіцца скарачэнне Ст., якое ва ўмоўных скарачэннях расшыфравана як: с. Старына Смілавіцкага раёна Ігуменскага павета [Станкевіч 1990, 828, 1304]. Лексему *памяркоўны* (таксама ў форме *паміргоўны, памяргоўны*), як і *паміргавацца, памяргавацца, памяргаваць, памяркаваць* натуе таксама *Слоўнік гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*: напр. *добры, паміргоўны сусед* (Докшыцкі р-н), *памяргоўны чалавек, мажэ памяргавацца* (Чэрвенскі р-н) і пад. (Барысаўскі, Бярэзінскі, Докшыцкі, Навагрудскі, Вілейскі р-ны) [*Слоўнік беларускіх гаворак...* 1982, Т. 3, 379–380, 384].

Талерантнасьць першапачаткова ў беларускай мове, як лічыць Вацлаў Ластоўскі, – гэта ‘верацярпімасць’ [Ластоўскі 1924, 113]. Аўтар *Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка* лічыць, што рускае *терпимость* перакладаецца на беларукую як «зносць, зносны, зносьлівы», а *терпеть* адпаведна як «цярпець, цярпеньне, цярплівасць» [Ластоўскі 1924, 703].

Пасляваенная беларуская лексікаграфія (да кан. XX ст.). Мы прасачылі таксама значэнні слова і яго семантычных адпаведнікаў у пасляваенных лексікаграфічных выданнях беларускай мовы. Аднатомны тлумачальны слоўнік падае дэфініцыю толькі прыметніка *талерантны* ‘цярпімы’, з паметай кніжнае, і ўтвораны ад яго назоўнік *талерантнасьць* (без дэфініцыі) [*Тлумачальны слоўнік* 1999, 651].

Паколькі лексема *талерантны* тлумачыцца прыметнікам *цярпімы*, то мэтазгодным будзе звярнуць увагу на яго значэнне. Паводле пяцітомнага тлумачальнага слоўніка гэта: 1. ‘Такі, які можна цярпець, з якім можна мірыцца, напр. *Сышоўся [Максім] без шлюбу з жанчынай, а жыў пасямейнаму...*

⁹ *Памяркоўна – сообразуясь, соответственно, ціхамірна – спокойно, безмятежно, цярплівасьць – терпеливость, цярпліва – терпеливо* [Гарэцкі 1921, 178, 248, 250].

Усе прымалі гэта як факт, мажліва і непрыемны, але цярпімы. Машара.⁷ 2. ‘Такі, які схільны мірыцца з кім-, чым-н.; паблажлівы, памяркоўны’; *цярпінасць* ‘цярплівыя адносіны да чаго-н.’ [Тлумачальны слоўнік... 1977–1984, таксама Скарнік 2013¹⁰]. *Цярплінасць*, адпаведна: ‘Уласцінасць цярплівага’, напр. *Цярплінасць — гэта маці вынаходлівасці, маці творчасці.* Дубоўка. // ‘Здольнасць доўга вытрымліваць што-н. непрыемнае, надакучлівае’, напр. *страціць цярплінасць; цярплівы:* ‘Які мае цярпенне (у 1 знач.); здольны з цярпеннем пераносіць фізічныя і маральныя пакуты’, напр. *Цярплівы мужны наш народ.* Астрэйка. *Страшна сказаць — ён [Таўлай] паміраў шэсць месяцаў, ведаў пра гэта, а ўсё ж заставаўся самім сабою: цярплівы, спакойны, мілы.* Брыль, ‘Здольны рабіць што-н. доўга, настойліва, з цярпеннем’, напр. *Хіба вельмі вучоны чалавек можа.... [літары] разблытаць, нібы цярплівая гаспадыня скудлачаны маток нітак.* Бядуля. // ‘Доўгі, упарты’. *Цярплівая праца,* ‘Поўны цярпення (у 1 знач.); які выражае цярпенне’. *Цярплівыя адносіны* [Тлумачальны слоўнік... 1977–1984].

Абодва прыметнікі (*цярпімы і цярплівы*) утвораны ад аднаго шматзначнага дзеяслова *цярпець* 1. ‘Мужна, стойка пераносіць фізічныя і маральныя пакуты’, 2. ‘Перажываць, зносіць, адчуваць (боль, пакуты і пад.). Цярпець здзекі; несці страты; атрымліваць пашкоджанні ад чаго-н.; псавацца’, 3. ‘Мірыцца з наяўнасцю, існаваннем каго-, чаго-н.; пагаджацца з кім-, чым-н.; (звычайна з адмоўем «не»). Не любіць, не выносіць каго-, чаго-н.; (звычайна з адмоўем «не»). Не дапускаць наяўнасці чаго-н. (пра неадушаўлёныя прадметы).’, 4. ‘Зносіць, перажываць якія-н. непрыемнасці, непажаданыя з’явы. Зазнаваць змены’. Там жа, у слоўнікавым артыкуле, падаюцца ўстойлівыя словазлучэнні: *Цярпець страту* – траціць, губляць што-н., мець выдаткі, страты. *Цярпець холад і голад* – цярпець нястачы, жыць у беднасці і галечы [Тлумачальны слоўнік... 1977–1984, таксама Скарнік 2013].

Як зазначаюць Браніслаў Плотнікаў і Любоў Антанюк, аддзяслоўныя прыметнікі з суфіксам *-ім-, -ом- (-ем)* з’яўляюцца малапрадуктыўным тыпам у тэрміналогіі і непрадуктыўным у агульналітаратурным словаўтварэнні [Плотнікаў, Антанюк 2003, 331]. Аўтары падкрэсліваюць, што суфікс *-лів-*, хоць не ўдзельнічае ў тэрмінаўтварэнні, але ў агульналітаратурным словаўтварэнні з’яўляецца прадуктыўным [параўн. таксама: *Сучасная беларуская*... 1997, 109].

¹⁰ Тлумачальны слоўнік *Скарнік* быў падрыхтаваны на аснове пяцітомнага *Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы (1977–1984, рэд. К.К. Крапіва)*. «Адаптаваны згодна з сучаснымі рэаліямі». У інтэрнэт-прасторы з 1 чэрвеня 2013 г. [(online) <https://www.skarnik.by/>] (доступ 8.07.2019)].

У сваіх развагах пра праблемы марфемнага і словаўтваральнага нармавання сучаснай беларускай мовы на тэму суфіксаў *-ем-, -ім- (-ым-)* Паўла Сцяцко піша з адкрытай крытыкай: «Як прыметнікавыя фарманты яны чужыя беларускай мове. (...) Гэтыя перанесеныя з расійскай мовы ці штучна створаныя паводле мадэлі словы не фіксаваліся слоўнікамі адраджэнскіх часоў» [Сцяцко 2002, 37]. У якасці натуральнага беларускага адпаведніка запазычанага з рускай мовы прыметніка *нецяргімы*, утворанага ад асновы інфінітыва з прыстаўкай *не-*, даследчык прапануе *няцярпны*, *нясцярпны* [Сцяцко 2002, 38]. У той час, як прыметнік *нецяргімы* прысутнічае як у пяцітомным, так і ў аднатомным слоўніку беларускай мовы, а таксама ў электронным *Скарніку*.

Менавіта словы *талерантны* і *цярпімы* падаюцца ў розных даведніках сучаснай беларускай мовы як сінонімы [Плотнікаў, Трайкоўская 2004, 303; Шведаў 2004, 377]. Апошні аўтар у якасці сінонімаў прыметніка *талерантны*, акрамя *цярпімы*, прыводзіць: *дэмакратычны*, *галосны*, напр. *талерантны падыход*; адпаведна – да назоўніка *талерантнасць*: *цярпімасць*, *дэмакратычнасць*, *галаснасць*, напр. *талерантнасць да варожых поглядаў* [Шведаў 2004, 377]. У дадзеным слоўніку адсутнічае загалоўнае слова *цярпімы*¹¹, але ёсць як асобны слоўніковы артыкул, пазначаны загалоўным словам *памяркоўны* ‘падатлівы, уступчывы’¹², *цярпімы*, *добразычлівы*, *рахманы*, напр. *памяркоўны беларус* [Шведаў 2004, 247]. Прычым, пара *цярпімы* – *цярплівы*¹³ характарызуецца ў даведчаных выданнях як словы-паранімы, што падкрэслівае іх блізкае гучанне і рознае значэнне [напр. Хвалей, Шарпіла 2004, 332–333].

У дэфініцыях *талерантнасці* выступае часта і прыметнік *паблажлівы* ‘нястрогі, непатрабавальны’, напр. *паблажлівыя адносіны*; ‘мяккі, велікадушны’, напр. *паблажлівы лёс*. Паводле этымолагаў, слова запазычана з польскага *roblażliwy* ‘тс’ [Этымалагічны слоўнік... 1993, Т. 8, 85]. Тлумачальны слоўнік фіксуе і размоўнае найменне *паблажка* ‘нястрогія, паблажлівыя адносіны да каго-н., напр. *даваць каму-н. паблажку* [Тлумачальны слоўнік... 1999, 401]. Гэтая лексема выводзіцца этымолагамі з рускага *поблажка* дэрывата

¹¹ Ёсць дзеяслоў *цярпець* – *трываць*, *пераносіць*, *перажываць*, *зносіць*, *адчуваць*; *мірыцца*, *канфармавацца*, *плістыфікавацца* [Шведаў 2004, 451], таксама ў слоўніку М. Клышкі: *цярпець*, *пакутаваць*, *трываць*, *зносіць*, *пераносіць*, *зазнаваць*, *вытрымліваць*, *трымацца* [Клышка 2005, 534–535].

¹² Калька з рускай мовы, суфікс *-чыв-* не ўласцівы беларускай мове, у той час як у рускай мове вельмі прадуктыўны. Выступае і ў іншых выданнях [напр. Sajewicz 2000, 89; Волкава, Авілава 2004, 699; *Скарнік* 2013].

¹³ *Цярпімы* ‘які можна цярпець, зносіць; з якім можна мірыцца’, напр. *Заехаў я ў сваю вёску. Тут радыяцыя сапраўды не надта высокая, можна сказаць, цяргімая*. Б. Сачанка. *Цярплівы* ‘які мае вялікае цярпенне’, напр. *Чалавек цярглівы, прызвычаены да розных франтавых нягод, ён можа спаць на марозе, седзячы ў танку, сагнуўшыся ў крук*. І. Мележ [Хвалей, Шарпіла 2004, 332–333].

ад *поблажасьць* ‘поблажліва, нястрога адносіцца да каго-н.’ [Этымалагічны слоўнік... 1993, Т. 8, 85]. Дарэчы, слова ў формах *поблажаньне, поблажэньне* ў значэнні ‘патуранне’ занатавана ў старабеларускім пісьменстве ўжо ў 1637 г. [Падручны гістарычны слоўнік... 2013, Т. 2, 49].

Чарговым словам, пры дапамозе якога тлумачыцца значэнне *талерантнасці/талерантнага*, гэта *памяркоўнасць/памяркоўны*. Паводле Скарніка *памяркоўнасць* – гэта ‘ўласцівасць памяркоўнага’; *памяркоўны* – 1. ‘Падатлівы, уступчывы, які лёгка прыстасоўваецца да іншых’, напр. [Макар:] – *Я чалавек памяркоўны, жонцы амаль ніколі не пярэчу*. Корбан. [Анэта] *памяркоўная жанчына: усё сцерпіць, усюды змоўчыць*. Васілевіч, 2. ‘Які выяўляе мяккасць, цярпімасць; добразычлівы’, напр. *Гарохам сыпле Богут словы, А самы тон яго прамой То памяркоўны, то суровы*. Колас. *І так пачалася бяседа, спачатку памяркоўная, а пасля з грывучай гутаркай*. Пестрак’, 3. ‘Які прытрымліваецца сярэдняй лініі, не схільны да крайнасцей’ [Тлумачальны слоўнік... 1977–1984, таксама Скарнік 2013]. Аднатомны слоўнік амаль даслоўна паўтарае гэтую дэфініцыю, замест «сярэдняй лініі» прапануе «сярэдзіну» і іншыя прыклады: 1. *памяркоўны чалавек*, 2. *памяркоўны тон выступлення*, 3. *памяркоўныя погляды*, а назоўнік *памяркоўнасць* у ім пададзены як дэрыват ад прыметніка без азначэння [Тлумачальны слоўнік... 1999, 433]. Ад прыметніка *памяркоўны* ў беларускай мове зафіксаваны і назоўнік, які называе асобу з канкрэтнай рысай характару – *памяркоўнік* ‘той, хто памяркоўна ставіцца да каго-н., чаго-н.’, напр. *Сёння мы хутчэй нацыя спажывуцоў, а ўжо ўдругарадзь... ветлівых памяркоўнікаў* (ЛіМ 1996, № 8, 5) [Уласевіч, Даўгулевіч 2009, 254].

Як падкрэсліваюць аўтары *Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы*, *памяркоўны* ‘падатлівы, уступчывы’ узыходзіць да *меркаваць* [Этымалагічны слоўнік... 1993, Т. 8, 146]. Ст.-бел. *мерковати, мярковати* 1. ‘думаць, абдумваць, разважаць, абмяркоўваць, рабіць вывады’, 2. ‘стрымліваць, утаймоўваць’¹⁴ (XVI ст.) запазычаны са ст.-польск. *miarkować* ‘мерыць, рэгуляваць’, ‘стрымліваць, утаймоўваць’, ‘параўноўваць’, *miarkować się* ‘ладзіць, размяркоўвацца’, апошняе з с.-в.-ням. ці новав.-ням. *merken* ‘разумець’, ‘адзначаць’, ‘браць пад увагу’, ‘назначаць (бялізну)’, ‘запамінаць’ [Булька 1999, Т. 2, 56; Этымалагічны слоўнік... 1991, Т. 7, 19; Гістарычны слоўнік... 1998, 17, 348–349].

Сучасная перакладная лексікаграфія. На дзіва, слова *талерантнасць* і *талерантны* ў акадэмічным *Беларуска-рускім слоўніку* [Беларуска-рускі... 2003, Т. 3, 733] выступае з паметай “устарэлае”, г.зн. “указвае на тое, што слова або якое-небудзь яго значэнне ў сучаснай мове ўжываецца рэдка,

¹⁴ *Мерне* 1. ‘умерана’, 2. ‘памяркоўна, добразычліва. *Мерность* 1. ‘умеранасць, устрыманне, устрыманасць’, 2. ‘памяркоўнасць, добразычлівасць’ [Гістарычны слоўнік... 1998, 17, 349, 351].

(...) або яго паняцце, прадмет перасталі існаваць у сучаснай рэчаіснасці” [Беларуска-рускі... 2003, Т. 1, 9]. Відавочна, памета з’явілася ў слоўніку ў савецкія часы, калі слова і дэрываты сапраўды ўжываліся абмежавана, а пазней не была выпраўлена. Пераклад падаецца наступны: *талерантнасць – толерантность, талерантны – толерантный; цярпіма – терпимо, цярпімасць – терпимость, цярпімы – терпимый* [Беларуска-рускі... 2003, Т. 3, 733, 1028]. У тым жа слоўніку прыметнік *памяркоўны* перакладаецца як 1. (о характере) *сгворчывый, уступчывый, покладистый*; 2. *доброжелательный, снисходительный*; 3. (о взглядах и т.п.) *умеренный*; прыслоўе *памяркоўна*, адпаведна: *доброжелательно, снисходительно*; назоўнік *памяркоўнасць* – 1. *сгворчывость, уступчивость, покладистость*; 2. *доброжелательность, снисходительность*; 3. *умеренность* [Беларуска-рускі... 2003, Т. 2, 867]. Падручнік беларускай мовы для рускамоўных прапануе перакладаць *памяркоўны* як *рассудительный* [Руденко, Кожинава, Задворная 2002, 118, 360], ад меркаваць у значэнні *рассуждать*.

Аўтары беларуска-польскіх слоўнікаў і падручнікаў беларускай мовы для польскамоўных падаюць наступны пераклад прыметніка *памяркоўны* – *wyrozumiały, zgodliwy, ustepliwy* (сін.: *падатлівы, уступчывы*) [Sajewicz 2000, 89], 1. *zgodny, ustepliwy*, 2. *życzliwy, uprzejmy*, 3. *umiarkowany* [Słownik białorusko-polski 2012, 495]; абодва выданні прапануюць і пераклады прыметніка *цярпімы* – *wyrozumiały, tolerancyjny* (сін.: *паблажлівы, памяркоўны*), у апошнім знойдзем і назоўнік *цярпімасць* – *wyrozumiałość, tolerancja* [Sajewicz 2000, 89; Słownik białorusko-polski 2012, 778]. *Польска-беларускі слоўнік*, як і *Польска-беларускі тэматычны слоўнік* прапануюць перакладаць *tolerancyjny* як *памяркоўны, паблажлівы*, у першым прысутнічае і назоўнік *tolerancja* – 1. *талерантнасць, памяркоўнасць, паблажлівасць*, напр. *tolerancja dla obcych (wobec obcych) – талерантнасць [у адносінах] да чужаземцаў*; 2. тэх. *допуск, пагрэшнасць; tolerować – цярпець, зносіць; дапускаць* [Волкава, Авілава 2004, 658; Баршчэўскі 2012, 119]. Дакладна так перакладаецца і *wyrozumiałość / wyrozumiały – памяркоўны, паблажлівы*; параўн. таксама *zgoda – згода, мір*, напр. *żyć w zgodzie – жыць у згодзе, zgodny – згодны, дружны* [Волкава, Авілава 2004, 764, 831].

Слоўнікі, выдадзеныя на мяжы XX–XXI стст. Лагічна, што найменне лацінскага паходжання (і яго прыметнікавыя дэрываты) адсутнічае ў тэматычным слоўніку беларускай народнай тэрміналогіі *Чалавек*, дзе зафіксаваны: *спакойны* ‘стрыманы, памяркоўны, ціхі, разважлівы’ (сярод сінонімаў: *выдзержаны, памяркаты, уходлівы, цярплівы, ціхамірны* і г.д.), *клапатлівы* ‘турботны, схільны дапамагчы’, *спачувальны* ‘чулівы, чулы, жаласлівы’

і *цярплівы* ‘здольны выносіць пакуты’ [Чалавек 2006, 267, 272–273, 277]. Калі звернем увагу таксама на іншыя назвы чалавека па ўнутраным і эмацыйным стане, то заўважым і антанімічныя найменні: *задзірысты* ‘схільны да боек, сварак’, *капрызны* ‘наравісты, пераборлівы’, *нахабны* ‘бесцырымонны, бессаромны’, *помслівы* ‘які не забывае і не даруе крыўды’, *раздражняльны* ‘запальны, схільны да ўсхваляванасці, злосці’, *упарты* ‘зацяты, неадступны, неўгаворлівы’ [Чалавек 2006, 265, 267–270, 274].

Электронны слоўнік *Скарнік* тлумачыць *талерантнасць* як ‘уласцінасць талерантнага’, а *талерантны* як ‘цярпімы’ [Skarnik 2013]. Слоўнік пад рэд. Ігара Капылова *талерантны* акрэслівае як ‘цярпімы’, наз. *талерантнасць* падае без азначэння [Слоўнік 2016, 814]; *памяркоўны* ‘1. падатлівы, які лёгка прыстасоўваецца да іншых. *Памяркоўны чалавек*. 2. Які выяўляе мяккасць, цярплінасць, добразычлінасць. *Памяркоўны тон выступлення*. 3. Які прытрымліваецца сярэдзіны, не схільны да крайнасцей. *Памяркоўныя погляды*’, наз. *памяркоўнасць* (без дэфініцыі) [Слоўнік 2016, 541]; *цярпімы* ‘1. Такі, які можна цярпець, з якім можна мірыцца. *Цярпімыя ўмовы жыцця*. 2. Які ўмее мірыцца з кім-, чым-н.; *памяркоўны*. *Цярпімыя адносіны да чаго-н.*’, наз. *цярпінасць*. *Цярпінасць да чужых выказванняў*; *цярплівы* ‘надзелены вялікім цярпеннем. *Цярплівы чалавек*. *Цярплівыя адносіны*. *Цярпліва* (прысл.) *тлумачыць заданне*’ наз. *цярплінасць* [Слоўнік 2016, 917].

Сярод сучасных слоўнікаў беларускай мовы варта ўзгадаць і слоўнік курсаў «Мова нанова». З мэтай характарыстыкі якасцей чалавека, аўтары Алеся Літвіноўскай і Глеб Лабадзенка пералічваюць станоўчыя рысы характару, сярод іх: *вытрыманы*, напр. *Вытрыманага праўніка цяжка вывесці з раўнавагі нават самаму раз’юшанаму кліенту*; *добразычлівы*, напр. *Добразычлівы гаспадар пусціў пераначаваць вандроўніка да сябе ў хату, яшчэ і накарміў смачнаю верашчакаю з блінцамі*; *прыязны*, напр. *Стрыечны брат Міхася быў надзвычай прыязным чалавекам*; *сардэчны*, напр. *Сардэчная сваячка заўжды была гатовая дапамагчы ў бядзе*; *спагадлівы*, напр. *Святы Кірыла Тураўскі быў спагадлівы і добры да няшчасных і пакрыўджаных, уважлівы да манаства і святароў, бязлітасны да падманічыкаў*; *цярплівы*, напр. *Цярплівы спартовец, нягледзячы на кепскі вынік, не ўпаў у адчай і вырашыў абавязкова перамагчы ў наступны раз* [Літвіноўскай, Лабадзенка 2017, 128–129].

ВЫСНОВЫ

На нашу думку, уяўленне пра талерантнасць у беларусаў вельмі неаднароднае, і нават супярэчлівае. Сутнасць гэтага ўяўлення пакажуць анкетныя дадзеныя і аналіз тэкставых фрагментаў, якія побач з лексікаграфічнымі крыніцамі лягуць у аснову інтэграванай (цэласнай) кагнітыўнай дэфініцыі паняцця (стэрэатыпу, канцэпту) ТАЛЕРАНТНАСЦЬ у сучаснай беларускай мове.

Як паказаў агляд лексікаграфічных выданняў, слова *талерантнасць* у значэнні ‘цярпімасць’¹⁵ да чужых думак і вераванняў, добразычлівасць’, але і ў больш сучасным значэнні ‘уласціvasць уступаць іншым, прыманне іншых такімі, якія яны ёсць’, а нават апошнім часам ‘канфармізм’ у беларускай мове мае па меншай меры стогадовую гісторыю. Значэнне ‘цярпліvasць да людзей іншай сексуальнай арыентацыі’ ў слоўніках не выступае. Уласна беларускія словы *памяркоўнасць*, *памяркоўны* на працягу стагоддзя змянілі сваё значэнне. Сінанімічная лексема *цярпімасць* у беларушчыне з’яўляецца вынікам русіфікацыі і г.зв. «збліжэння» беларускай мовы з рускай, што паспяхова адсунула на другі план і завузіла значэнне слова *цярпліvasць* толькі як ‘трыванне, уласціvasць пераносіць цяжкасці’ (у адносінах да фізічнага болю і псіхалагічнага дыскамфорту).

Нас цікавіла таксама пытанне: хто з’яўляецца суб’ектам талерантнасці, памяркоўнасці, цярпліvasці (каб не будаваць дэфініцыю па мадэлі «такі, які...», «тое, што...»)? У першую чаргу, як вынікае з азначэнняў, – гэта чалавек (асоба), а *талерантнасць* (*памяркоўнасць*, *цярпліvasць*) – яго рыса характару, яго ўласціvasць. Назоўнікі выступаюць як адпрыметнікавыя дэрываты *талерантнага*, *памяркоўнага*, *цярплівага*, *паблажлівага* (чалавека). Развіццё значэння пашыралася ад характарыстыкі суб’екта (асобы: *чалавек*, *гаспадар*, *жанчына*, *беларус* і г.д.) да характарыстыкі абстрактных паняццяў (*адносіны*, *тон размовы*, *гутарка*, *падыход* і г.д.). *Талерантнасць* (*памяркоўнасць*, *цярпліvasць*) выражаецца ў адносінах да чаго-н. і каго-н., калі хто-н. церпіць, зносіць каго-н. або што-н. у перан. знач., але не абазначае напр. *зносіць крыўду*, *абразу*, *зносіць сорам*, толькі з павагай адносіцца да не ўласцівых яму якасцей, са спакоем успрымае характэрныя іншай асобе рысы (рэлігійныя, нацыянальныя, расавыя і г.д.).

Нягледзячы на тое, што зборны суб’ект адлюстраваны ў кантэкстах ужо ў XIX ст. (моладзь, род і г.д.) і ўсё часцей выступае ў сучасных тэкстах, зафік-

¹⁵ На нашу думку, лепш было б сфармуляваць азначэнне як ‘згода на існаванне, прыманне чужых думак або проста цярпліvasць’.

саваны ён толькі ў *Слоўніку новых слоў* [Уласевіч, Даўгулевіч 2009, 254], напр. *нацыя памяркоўнікаў*. Да сінонімаў *талерантнасці*, апрача *памяркоўнасці* і *цярылівасці*, варта дадаць *ціхамірнасць* ‘уласціvasць ціхамірнага’, г.зн. ‘спакойны, ціхі’, ды ‘міралюбівы’, ‘рахманы’, *стрыманасць* (*стрыманы* ‘які ўмее валодаць сабой, умее стрымацца, нярэзкі’), *добразычліvasць* (*добразычлівы* ‘які жадае людзям дабра, прыхільна і спагадліва адносіцца да іншых’), *сардэчнасць* (*сардэчны* ‘добры, чулы, спагадлівы’), *паблажліvasць* (*паблажлівы* ‘нястрогі, непатрабавальны’, ‘мяккі’. Антонімамі з’яўляюцца *злосць*, выкліканая тым, што іншая асоба не такая, як я і мае блізкія, *задзірыстасць* у адносінах да іншых (*задзірысты*), *раздражняльнасць* (*раздражняльны* ‘уразлівы, чулівы, які хутка прыходзіць у стан раздражнення’), *наравістасць* (*наравісты* ‘капрызны (пра чалавека)’).

Слоўнікавыя дадзеныя не дазваляюць паказаць як устойлівыя словазлучэнні слова (злучальнай і падпарадкаванай сувязі), так і яго эпітэты, паколькі прыведзеныя экзэмпліфікацыі вельмі нешматлікія, яны будуць падрабязна разгледжаны на прыкладзе сучасных тэкставых дадзеных.

Бібліяграфія

Манаграфіі

- Alâksandraŭ Sârgej, Mucyk Galina. 2008. *Gavary sa mnoj pa-belarusku. Gutarkovaâ mova ŭ štodzënnym ŭzutyku*. Maskva: Variant [Аляксандраў Сяргей, Мыцык Галіна. 2008. *Гавары са мною па-беларуску. Гутарковая мова ў штодзённым ужытку*. Масква: Вариант].
- Vajkoŭ Mikalaj, Nekrašëvič Scâpan. 1925. *Belaruska-rasijski sloŭnik*. Minsk: Dzâržaŭnae vydavectva Belarusi [Байкоў Мікалай, Некрашэвіч Сцяпан. 1925. *Беларуска-расійскі слоўнік*. Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі].
- Barščëŭski Lâvon. 2012. *Pol’ska-belaruski sloŭnik dlâ vičnâŭ i studentaŭ = Polsko-białoruski słownik tematyczny dla uczniów i studentów*. Minsk: Wydavec Zmicer Kolas [Баршчэўскі Лявон. 2012. *Польска-беларускі слоўнік для вучняў і студэнтаў = Polsko-białoruski słownik tematyczny dla uczniów i studentów*. Мінск: Выдавец Зміцер Колас].
- Bułyka Alâksandr Mikalaevič. 1999. *Sloŭnik inšamoŭnyh sloŭ*. T. 2: *M–Ź*. Minsk: Bel’En [Булыка Аляксандр Мікалаевіч. 1999. *Слоўнік іншамоўных слоў*. Т. 2: *М–Я*. Мінск: Бел’Эн].
- Čalavek. *Тэматычны слоўнік*. 2006. Рэд. Кунцэвіч Л.П., Крывіцкі А.А. Мінск: Беларуская навукa [Чалавек. *Тэматычны слоўнік*. 2006. Рэд. Кунцэвіч Л.П., Крывіцкі А.А. Мінск: Беларуская навукa].
- Długosz-Kurczabowa Krystyna. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ėtymalagičny sloŭnik belaruskaj movy. 1991. Т. 7: *M–N*. 1993. Т. 8: *N–P*. Рэд. Мартынаў В.У. Мінск: Навукa ітэхніка; 2010. Т. 13: *S–T*. Рэд. Сухун Г.А. Мінск: Беларуская навукa [Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. 1991. Т. 7: *M–H*. 1993. Т. 8: *H–П*. Рэд. Мартынаў В.У. Мінск: Навукa ітэхніка; 2010. Т. 13: *C–T*. Рэд. Цыхун Г.А. Мінск: Беларуская навукa].
- Garëcki Maksim. 1921. *Nevâlički belaruska-maskoŭski sloŭnik*. Vil’na: Drukarnâ «Vilenskaga Vydavectva» [Гарэцкі Максім. 1921. *Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік*. Вільня: Друкарня «Віленскага Выдавецтва»].

- Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*. 1998. Rėd. Bulyka A.M. Vyp. 17. Minsk: Belaruskaaŭ navuka [Гістарычны слоўнік беларускай мовы. 1998. Рэд. Булыка А.М. Вып. 17. Мінск: Беларуская навука].
- Hvalej Äügen İvanavič, Šarpila Uladzimir Vasil'evič. 2004. *Sloŭnik leksičnych formaŭ (sinonimny, atonimny, antonimny, paronimny, amografy, amafony)*. Minsk: TAA Paradoks [Хвалеі Яўген Іванавіч, Шарпіла Уладзімір Васільевіч. 2004. *Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны)*. Мінск: ТАА Парадокс].
- Kankardans belaruskaj movy XIX st.* 2015. Elektronny rėsur. Sklad. Sãnkevič N. Minsk: Belaruskaaŭ navuka [Канкарданс беларускай мовы XIX ст. 2015. Электронны рэсурс. Склад. Сянкевіч Н. Мінск: Беларуская навука].
- Klyška Mihas' Kanstancinavič. 2005. *Sloŭnik sinonimaŭ i blizkaznačnyh sloŭ*. Vyd. 3. Minsk: Rađyĕla-plŭs [Клышка Міхась Канстанцінавіч. 2005. *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*. Выд. 3. Мінск: Радыĕла-плюс].
- Lastoŭski Vaclaŭ. 1924. *Padručny rasijska-kryŭski (belaruskі) sloŭnik*. Koŭna: Drukarnâ A. Baĕa [Ластоўскі Вацлаў. 1924. *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік*. Коўна: Друкарня А. Бака].
- Litvinoŭskaâ Alesâ, Labadzenka Gleb. 2017. *Mova nanova: 20 krokaŭ da belaruskaj movy*. Č. 2. Minsk: Medyâl [Літвіноўская Алесья, Лабадзенка Глеб. 2017. *Мова нанова: 20 крокаў да беларускай мовы*. Ч. 2. Мінск: Медыял].
- Nasovič İvan İvanavič. 1870/1983. *Sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk: Vydavectva BelSĕ imâ Petrusâ Broŭki [Насовіч Іван Іванавіч. 1870/1983. *Слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Выдавецтва БелСЭ імя Петруся Брoўкі].
- Padručny gistaryčny sloŭnik substancyjnaj leksiki*. 2013. T. 1: A–O. T. 2: P–Ä. Rėd. Bulyka A.M. Minsk: Belaruskaaŭ navuka [Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі. 2013. Т. 1: А–О. Т. 2: П–Ä. Рэд. Булыка А.М. Мінск: Беларуская навука].
- Paznâkoŭ Mihail Paŭlavič. 1988. *Sloŭnik ĕpitetâŭ belaruskaj litaraturnaj movy*. Minsk: Navuka i tĕhnika [Пазнякоў Міхаіл Паўлавіч. 1988. *Слоўнік ĕпітэтаў беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Plotnikaŭ Branislaŭ Alâksandravič, Antanŭk Lŭboŭ Adamaŭna. 2003. *Belaruskaaŭ mova. Lingvistyčny kãpendyum*. Minsk: İntĕrprĕssĕrvĭs, Knĭžny Dom [Плотнікаў Браніслаў Аляксандравіч, Антанюк Любоў Адамаўна. 2003. *Беларуская мова. Лінгвістычны кампэндyum*. Мінск: Інтĕрпрĕссĕрвіс, Кніжны Дом].
- Plotnikaŭ Branislaŭ Alâksandravič, Trajkoŭskaâ Valâncina Pilipaŭna. 2004. *Sloŭnik cãžkascâŭ belaruskaj movy*. Minsk: Knĭžny Dom [Плотнікаў Браніслаў Аляксандравіч, Трайкоўская Валянціна Піліпаўна. 2004. *Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы*. Мінск: Кніжны Дом].
- Rudenko Elena Nikolaevna, Kožinova Alla Andreevna, Zadbornaaŭ Elena Gennad'evna. 2005. *Belorusskij âzyk. Professional'naâ leksika*. Minsk: TetraSistems [Руденко Елена Николаевна, Кожинова Алла Андреевна, Задворная Елена Геннадьевна. 2005. *Белорусский язык. Профессиональная лексика*. Минск: ТетраСистем].
- Sajewicz Nina. 2000. *Materiały do praktycznej nauki jĕzyka białoruskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Scâcko Pavel. 2002. *Kul'tura movy*. Minsk: Tĕhnalogiâ [Сцяцко Павел. 2002. *Культура мовы*. Мінск: Тэхналогія].
- Sloŭnik belaruskĭh gavorak paŭnočna-zahodnâŭ Belarusi i âĕ pagraničĕca*. 1982. Rėd. Mackevič Ū.F. T. 3: M–P. Minsk: Navuka i tĕhnika [Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічĕца. 1982. Рэд. Мацкевіч Ю.Ф. Т. 3: М–П. Мінск: Навука і тэхніка].
- Słownik białorusko-polski*. 2012. Red. Chylak-Schroder T., Głuszkowska-Babicka J., Jasińska-Socha T. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Słownik języka polskiego*. 1900–1927. Red. Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. T. I–VIII. Warszawa: Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki.
- Stankevič Ān. 1990. *Belaruska-rasijski (Välikalitõuska-rasijski) sloõnik*. New York: Lew Sapieha Greatlitvan (Byelorussian) Foundation [Станкевіч Ян. 1990. *Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік*].
- Sučasnaâ belaruskaâ litaraturnaâ mova. Marfalogiâ*. 1997. Rêd. Āunevič M.S. Minsk: Vydavec Ul. M. Skakun [Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. 1997. Рэд. Яўневіч М.С. Мінск: Выдавец Ул. М. Скакун].
- Švedaŭ Sârgej Mihajlavič. 2004. *Sloõnik sinonimâŭ belaruskaj movy*. Minsk: Sučasnae slova [Шведаў Сяргей Міхайлавіч. 2004. *Слоўнік сінонімаў беларускай мовы*. Мінск: Сучаснае слова].
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. 1999. Rêd. Sudnik M.R., Круго M.N. Minsk: Bel'En [Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 1999. Рэд. Суднік М.Р., Круго М.Н. Мінск: Бел'Эн].
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. 2016. Rêd. Капылоў І.Л. Minsk: Bel'En imâ P. Broŭki [Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 2016. Рэд. Капылоў І.Л. Мінск: Бел'Эн імя П. Броўкі].
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. 1977–1984. Rêd. Крапіва К.К. Т. 1–5. Minsk: Bel'En [Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. 1977–1984. Рэд. Крапіва К.К. Т. 1–5. Мінск: Бел'Эн].
- Ulasevič Viktorjâ İvanaŭna, Daŭgulevič Natallâ Mikalaeŭna. 2009. *Sloõnik novyh sloŭ belaruskaj movy*. Minsk: TëtraSistëms [Уласевіч Вікторыя Іванаўна, Даўгулевіч Наталля Мікалаеўна. 2009. *Слоўнік новых слоў беларускай мовы*. Мінск: ТэтраСістэм].
- Volkava Āŭgeniâ, Avilava Valâncina. 2004. *Pol'ska-belaruski sloõnik*. Rêd. Cyhun G. Minsk: Bel'En [Волкава Яўгенія, Авілава Валянціна. 2004. *Польска-беларускі слоўнік*. Рэд. Цыхун Г. Мінск: Бел'Эн].
- Zdanowicz Aleksander, Bohusz-Szyszk Michał, Filipowicz January i in. 1861. *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno: Maurycy Orgelbrand.

Раздзелы ў манаграфіях

- Bartmiński Jerzy. 1988. *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*. W: *Konotacja*. Red. Bartmiński J. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 169–185.

Электронны рэсурсы

- Skarnik. 2013. (online) <https://www.skarnik.by/> (dostup 8.07.2019) [(доступ 8.07.2019)].

Summary

To the history of the use of the words *tolerance*, *reasonableness*, *patience* in Belarusian language. Diachronic aspect

The Author of the article is taking over the meaning of the words *талерантнасць* (eng. *tolerance*), *памяркоўнасць* (eng. *reasonableness*), *цярплікасць* (eng. *patience*), which are used for the description of the term TOLERANCE in Belarusian language. The Author is looking after its appearance at the Belarusian language dictionaries, analyzing its etymology, comparing synonyms, antonyms and hyperonyms. At the same time the Author specifies the time range of specific changes of the form and content. It is necessary to pay attention to the question concerning to the subject of tolerance from a concrete person whose characteristic features are: the acceptance of other people, kindness, understanding, appreciation and respect towards other people, social groups (especially religious and national), up to the characteristics of abstract conceptions, ideas. On the other hand

I should admit the absence at the vocabulary database of the content ‘understanding and respect for the different sexual orientation groups’, which begins to appear just at modern texts at the turn of the XX and the XXI century (so text researches as analyses of the questionnaires which will be carried out among Belarusian youth will be done by the Author in the nearest future). At the Belarusian language dictionaries nation is minimally characterized by the concept tolerance (refers to the joint subject). At the article the Author has used the methodology of cognitive definition, proposed by Jerzy Bartminski.

Key words: Belarusian language, tolerance, cognitive definition, semantics, dictionary